

(Be)graven bij de Augustijnen

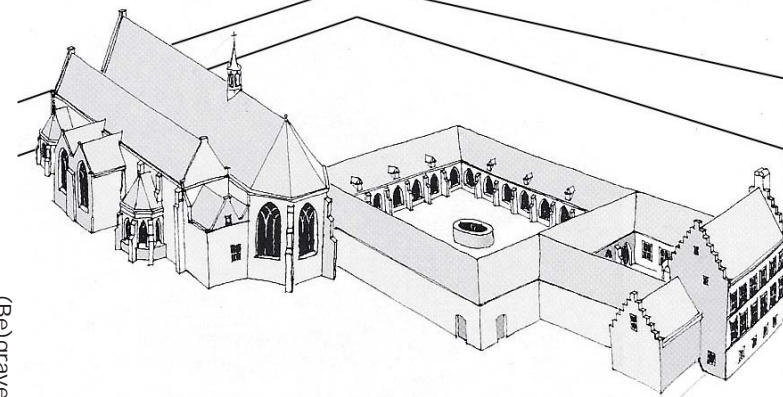
Het Hof, Dordrecht

Een archeologische begeleiding

M.C. Dorst

59

Dordrecht Ondergronds

(Be)graven bij de Augustijnen

Ruimtelijke Realisatie /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 59

**(Be)graven bij de Augustijnen.
Het Hof, Dordrecht**

Een archeologische begeleiding

M.C. Dorst

2014

Gemeente Dordrecht
Stadsontwikkeling/Ruimtelijke Realisatie/Archeologie

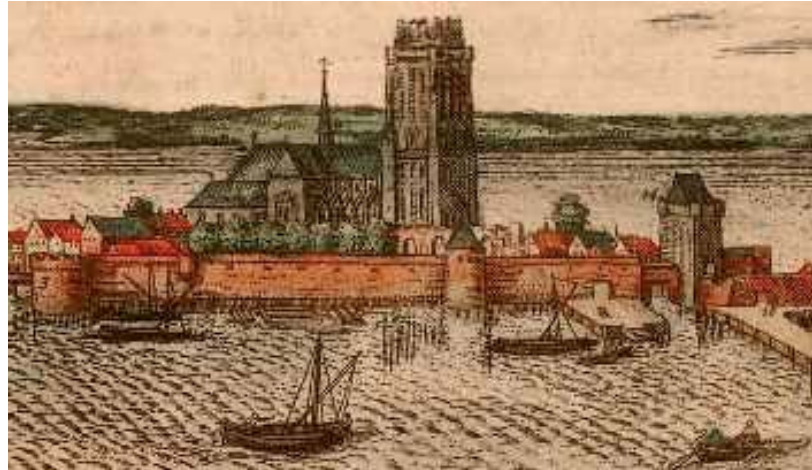
Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: n.v.t.
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Ruimtelijke Realisatie/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving: M.C. Dorst
Drukwerk: Drukkerij RAD
Uitgave: Gemeente Dordrecht, december 2014

Gemeente Dordrecht
Sector Stadsontwikkeling / Ruimtelijke Realisatie / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl

© Gemeente Dordrecht, 2014

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	6
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik	7
2.2 Uitgevoerde werkzaamheden	8
3. Resultaten vooronderzoek	9
Bodemopbouw en geogenetische geschiedenis	9
Bekende historische en archeologische gegevens	10
3.1 Archeologische verwachting	16
4. Doel en vraagstellingen	17
5. Veldwerk	19
5.1 Methoden	19
5.2 Onderzoekresultaten	20
5.2.1 Bodemopbouw	20
5.2.2 Archeologie	22
6. Conclusies	33
Literatuur	34
Begrippen en afkortingen	35
Bijlage 1: boorbeschrijvingen	36

Een impressie van het veldwerk: van boven naar beneden; de aanleg van de put, Jeroen Nipius bezig met het vrijgraven van skeletten en het skelet van een kind.

---

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

Bij herinrichtingswerkzaamheden op het Hof in de historische binnenstad van Dordrecht zijn in mei en september graafwerkzaamheden dieper dan de vrijgestelde 40 cm - mv uitgevoerd. Het terrein betreft het kloosterhof van het voormalige Augustijnenklooster. Door de werkzaamheden zouden er archeologische waarden worden verstoord.

Op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht geldt voor het gebied een zeer hoge verwachting op aanwezigheid van bewoningsresten uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. In opdracht van het Ingenieursbureau Drechtsteden is door de sector Stadsontwikkeling (afdeling Ruimtelijke Realisatie/Archeologie) van de gemeente Dordrecht een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit bestond uit begeleiding van de graafwerkzaamheden. Het doel van het veldwerk was het documenteren van archeologische waarden die door de graafwerkzaamheden zouden worden verstoord. Dit document betreft de rapportage van de archeologische begeleiding. Bij eerdere werkzaamheden binnen dit herinrichtingsplan is tussen februari en maart 2013 ook een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit is voorafgegaan door een bureauonderzoek. De resultaten hiervan zijn voor de volledigheid ook in dit rapport vermeld.

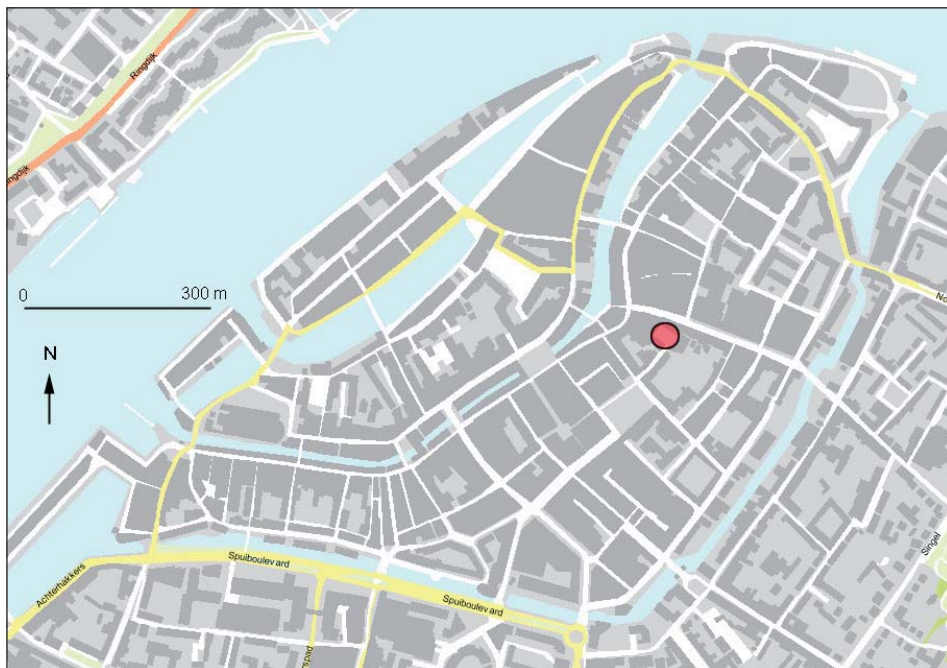
1.2 Administratieve gegevens

Type onderzoek	Bureauonderzoek en archeologische begeleiding
Gemeentelijke projectcode	1410
ARCHIS Onderzoeksmelding	64324
ARCHIS vondstmeldingsnr.	425783
Archeologische periode	Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd
Datum veldonderzoek	mei en september 2014
Wijk	Historische binnenstad
Straat	Het Hof
Gemeente	Dordrecht
Provincie	Zuid-Holland
Kaartblad	38C
RD-coördinaten	105.555 / 425.451
Opdrachtgever	Gemeente Dordrecht, Ingenieursbureau Drechtsteden, contactpersoon, dhr. E.P.A. de Langen.
Uitvoerder(s)	Gemeente Dordrecht, Sector Stadsontwikkeling, afdeling Ruimtelijke Realisatie/archeologie. Medewerkers: dhr. M.C. Dorst en dhr. J.A. Nipius.
Autorisatie rapport	dhr. E.E.G.M. van Dieën (waarnemend afdelingshoofd Ruimtelijke Realisatie, namens B&W)
Bevoegde overheid	Gemeente Dordrecht, mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Digitale archivering	Archief Ruimtelijke Realisatie/archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl)
Analoge deponering	Archief Ruimtelijke Realisatie/archeologie en het Stadsdepot Dordrecht

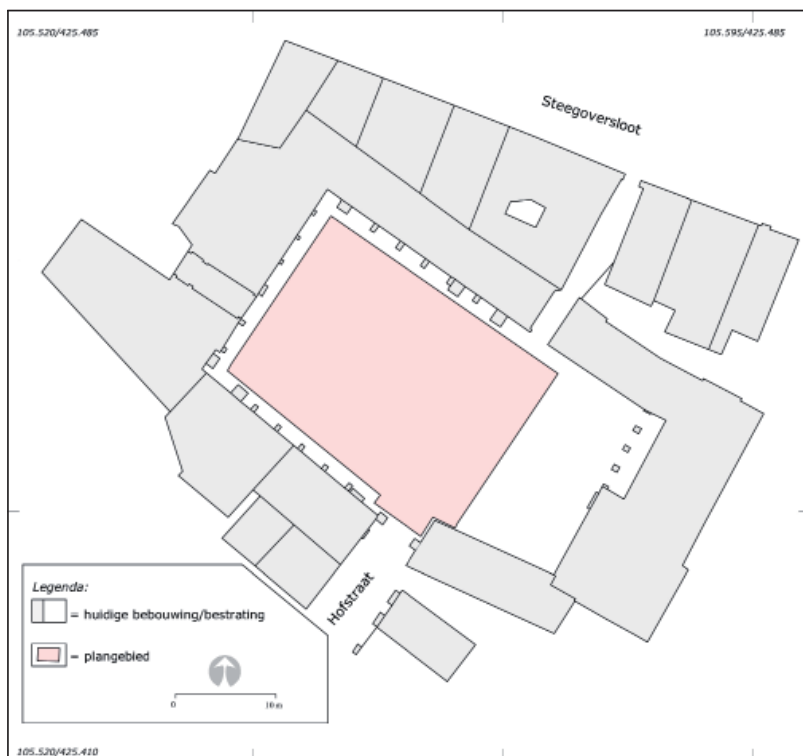
2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het plan- en onderzoeksgebied betreft het Hof in de gemeente Dordrecht. Het is gelegen in de oude middeleeuwse stad, direct ten westen het Steegoversloot (afb. 1 en 2). Het onderzoeksgebied betrof het onbebouwde, verharde plein van het Hof en had een afmeting van circa 25 x 16 m (afb. 2).

Afb. 1. Ligging van het onderzoeksgebied het Hof in Dordrecht (rood).

Afb. 2. Het plangebied in detail.

2.2 Uitgevoerde werkzaamheden

In het kader van de realisatie van museum 'Het Hof van NLD' is het centrale hofplein heringericht. Hiervoor is op verschillende plaatsen gegraven. Er zijn nieuwe goten geplaatst en delen van het plein zijn ontgraven voor het plaatsen van bomen. Er is gegraven tot een diepte tussen 0,8 en 1 m – mv.

Een impressie van het veldwerk.

3. Resultaten vooronderzoek

Bodemopbouw en geogenetische geschiedenis

Op basis van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (2009, Kaartbijlage 3) en de boorresultaten van het eerdere onderzoek in het Hof 10¹ is de globale bodemopbouw als volgt:

De diepste grondlagen bestaan uit natuurlijke afzettingen van (mogelijk) een oudere stroomgordel en een veenpakket. De bovenkant van dit Hollandveen Laagpakket is aanwezig tussen 4,3 en 3,3 m – NAP. Hier kan zowel sprake zijn van een veanafzetting in een komgebied als in een verlandende (rest)geul.

Op het veen zal een laagje komklei aanwezig zijn van de (vermoedelijke) Thure(drith). Dit dateert uit de periode vóór de oudste (middeleeuwse) bewoning. De top van de kleilaag was ten minste ten tijde van de middeleeuwse ontginningen het leef- en looppniveau. Hierop zijn verschillende, door mensen opgebrachte, pakketten grond aanwezig. De oudste ophogingen kunnen dateren uit het begin van de 11^e eeuw.² Onder de bovenste bodemlagen kan mogelijk een slooplaag aanwezig zijn die is ontstaan na de brand en sloop van het klooster in 1512. Het jongste bodempakket betreft een zandlaag die is aangebracht als straatbed tijdens een renovatie in de jaren 70 van de vorige eeuw.

In de periode vóór de Middeleeuwen lag hier een uitgestrekt veenmoeras dat werd doorsneden door enkele grote rivieren, het Oude Maasje, de Dubbel en de Merwede. Daarnaast was er nog een rivier aanwezig die nu bekend staat als de Thure. De rivier was waarschijnlijk een verbinding tussen de Dubbel en de Merwede, maar de loop is grotendeels onbekend. Wel is het vrijwel zeker dat de huidige Wijnhaven het gekanaliseerde restant is van de Thure(monding).³ De Voorstraatshaven kan zowel een (gekanaliseerd) deel van de oorspronkelijke rivier zijn, maar het is ook mogelijk dat dit deel een gegraven verlengde van de haven is. Gedurende de eerste helft van de 11^e eeuw is er op de beide oevers waarschijnlijk sprake van de vroegste (middeleeuwse) bewoning. De riviermonding van de Thure(drith) zou hierbij als haven in gebruik genomen zijn. In de vroegste (middeleeuwse) periode zullen alleen de hoger gelegen oeverwallen aan weerszijden van de rivier voor bewoning geschikt zijn geweest. Daarnaast was de rivier ideaal voor het transport van landbouwproducten en andere handelsgoederen. Zo ontstonden op beide oevers de oudste bewoningslinten Voorstraat (landzijde) en Wijnstraat (poortzijde). Naarmate de nederzetting groeide ontstond behoefte aan bouwgrond. Om deze te verkrijgen werden de oeverwallen continu opgehoogd en uitgebreid met grond en stadsafval. Vanaf ongeveer 1250-1275 werden de lagergelegen gronden ten zuiden van de Voorstraat opgehoogd en in cultuur gebracht. Het is mogelijk dat het klooster hier de oudste bebouwing betreft. Gedurende de Middeleeuwen en postmiddeleeuwse periode zal het gebied doorlopend opgehoogd zijn om (grond)wateroverlast te voorkomen.

Samengevat zal de bodemopbouw in het onderzoeksgebied, van onder naar boven, bestaan uit:

Het Hollandveen laagpakket behorende tot de Formatie van Nieuwkoop. Dit is aanwezig vanaf circa 4 m – NAP (5 á 5,5 m – mv).

Een komkleiafzetting van de Thure(drith) met een dikte tussen 10 en 20 cm.

Antropogene ophogingen (tot circa 500 cm dik) tot aan het huidige maaiveld.

---

1 Dorst 2013.

2 Op basis van C14-dateringen van de oudste ophogingen aan de Voorstraat/Van de Kooghplaats; rond circa 1045. Dorst 2014.

3 Herwaarden, *et al* 1996, De Boer 2008.

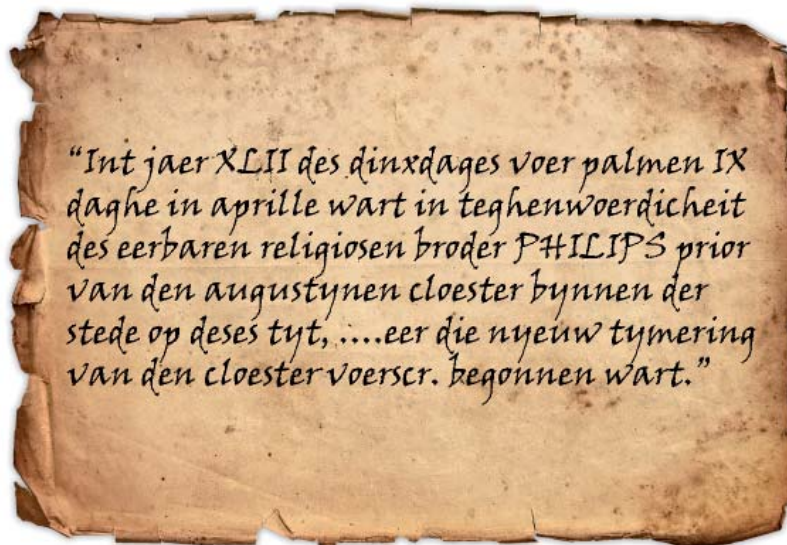

Bekende historische en archeologische gegevens

De kloosterperiode 1275-1572

Vanaf de tweede helft van 13^e eeuw werd de stad aan de landzijde vanuit de oudste bewoningsas, de Voorstraat, sterk uitgebreid. Door het graven van de stadsgracht aan het eind van de 13^e eeuw kon het natte gebied ten zuiden hiervan ontwaterd, opgehoogd en in gebruik genomen worden. De oude bewoningsas aan de Voorstraat werd met het achterland verbonden door de aanleg van verschillende uitvalswegen. Tussen de nieuwe, secundaire bewoningsassen werden smalle grachtjes (spranten) gegraven. Ter hoogte van het onderzoeksgebied was aan de Voorstraat vanaf ongeveer 1275 het Augustijnenklooster gevestigd.⁴ Het terrein van het klooster werd begrensd door enkele watergangen en een straat. De noordelijke begrenzing bestond uit een gracht waar nu het Steegoversloot loopt (uit 1300). De Nieuwstraat, uit 1312, was de zuidelijke grens. Vanaf hier was een steeg naar het klooster aanwezig: de 'ganck ten Augustinen'. Deze lag vermoedelijk op de locatie van de 16e –eeuwse Hofstraat. Aan de oostzijde zou het kloosterterrein begrensd kunnen zijn geweest door de Vest/stadsmuur of de stadsgracht (de huidige Spuihaven).

Met financiële hulp van de stad is in de daaropvolgende jaren het klooster gebouwd. Eén van de notabelen van de stad, Godschalck Oem, de eerste prior van het klooster, zou in 1293 de eerste steen hebben gelegd voor een kloosterkerk die direct achter de huizen aan de Voorstraat lag. Hoe het oudste klooster uit de 13e en 14e eeuw eruit zag is onbekend. Vermoedelijk bestond het uit een eenbeukige kerk en enkele kloostergebouwen die dicht tegen de Voorstraat lagen. In de vroege fase van het klooster was de locatie van het onderzoeksgebied mogelijk nog onbebouwd en zal het in gebruik geweest zijn als (achter)erf of tuin van het klooster. Op basis van een akte van 9 april 1442 is bekend dat er in dat jaar een verbouwing van het klooster en uitbreiding van de kerk plaatsvonden:⁵

"Int jaer XLII des dinxdages voer palmen IX daghe in aprille wart in teghenwoerdicheit des eerbaren religiosen broder PHILIPS prior van den augustynen cloester bynnen der stede op deses tyt, ...eer die nyeuw tymering van den cloester voerscr. begonnen wart."

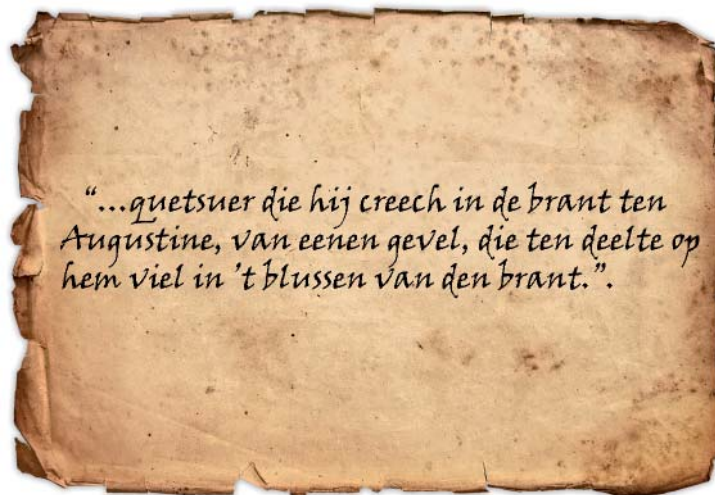
Voor de bouw hiervan gebruikten de augustijnen bouwmaterialen die afkomstig waren van de kerk van Eemkerk. Eemkerk was één van de dorpen in de Grote Waard die na de St. Elisabethsvloed van 1421 is 'verdronken' en verlaten. Door de verbouwing kreeg de Augustijnenkerk zijn huidige vorm. Over de aard van de verbouwing van de overige kloostergebouwen is niets bekend. Op 23 augustus 1512 brak er een grote brand uit in het klooster. De brand heeft weinig schade aangericht aan de kerk, maar aangenomen wordt dat het wel grote gevolgen had voor de kloostergebouwen.

4 Gebaseerd op nog bestaande stadsrekeningen zou een vestigingsdatum van 1283 aannemelijk zijn. Door de 17^e –eeuwse Balen wordt, op basis van een verloren bron van Herman Oem, de stichtingsdatum 1275 gemeld. Dit is waarschijnlijk een betrouwbare vermelding. Van Duinen 2010, 58.

5 Van Duinen 2010, 59.

Dit zou zijn op te maken uit een vermelding dat ene Marten Heynricxsz een vergoeding kreeg voor de:

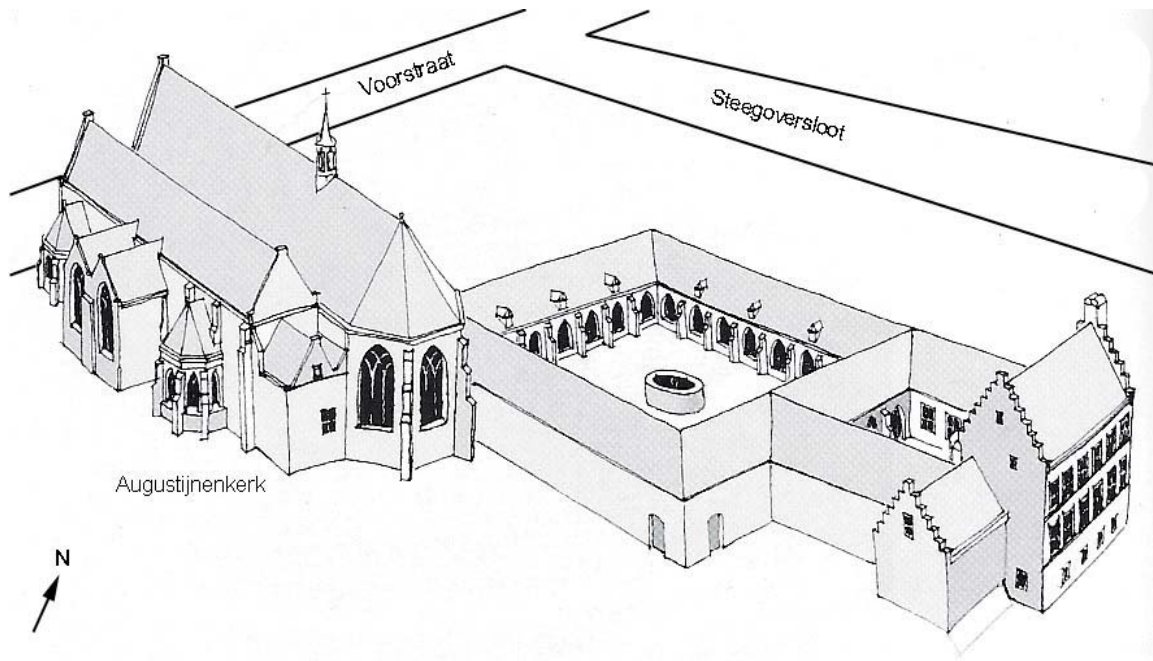
Daarnaast is bekend dat de aartsbisschop van Keulen aflaten verleende aan iedereen die iets bijdroeg aan de (her)bouw van het klooster.⁶

Op basis van stadsrekeningen en andere archiefstukken is de indeling van het kloosterterrein van ná 1512 in grote lijnen wel te reconstrueren. Bij graafwerkzaamheden tijdens de renovatie in 1972 zijn ook archeologische waarnemingen gedaan. Deze gegevens bevestigden het algemene beeld dat uit de historische bronnen kon worden opgemaakt en konden het op sommige punten verduidelijken. De centrale plaats bestond uit de kruis- of kloostergang.

In eerste instantie werd gedacht dat deze gevormd werden door huidige bebouwing van het Hof. Tijdens de graafwerkzaamheden werd echter ter hoogte van de doorgang Hofstraat en de 16^e –eeuwse doorgang naar het Steegoversloot, de fundering gevonden van het oostelijke deel van de kloostergang. Hier waren ook de resten van de wasplaats (lavatorium) aanwezig. In het midden van het kloosterhof lag een grote waterput (afb. 3).

---

6 Van Duinen 2010, 65.

Afb. 3. Reconstructie van het Augustijnenklooster omstreeks 1572 op basis van de bekende nog bestaande bebouwing en archeologische resten (Naar: Van Engelenhoven, 2000). Het onderzoeksgebied betreft het onbebouwde Hof met de waterput en het oostelijk deel van de kloosteromgang.

Ten oosten van het kloosterhof waren verschillende gebouwen aanwezig waaronder de kleine winteretzaal (refter). Deze was verbonden met een daarnaast gelegen pand waarin zich op de begane grond de grote zomereetzaal bevond.⁷ Hieronder was een grote kelder aanwezig en de eerste verdieping was in gebruik als slaapzaal (dormitorium). Dit pand is het huidige Hof 11-12 en is daarmee, samen met de kerk, het oudste nog (bovengronds) aanwezige deel van het 16^e –eeuwse kloostercomplex (afb. 3 en 4). Ten noorden van de kloostergang stonden, aan het Steegoversloot, waarschijnlijk verschillende gebouwen die bij het klooster hoorden. Hieronder bevonden zich de priorskamer, een ziekenzaal (infirmarium), het brouwhuis en bergruimten (loeven).⁸ Ook is bekend dat er een bibliotheek en een kapittelzaal⁹ aanwezig waren. Waar deze hebben gelegen is onduidelijk. Ten slotte lag aan de oostzijde, achter de gebouwen, de kloostertuin. De omgrachte tuin bestond waarschijnlijk uit een kruidentuin (herbularius), een moestuin (hortus) en een boomgaard.

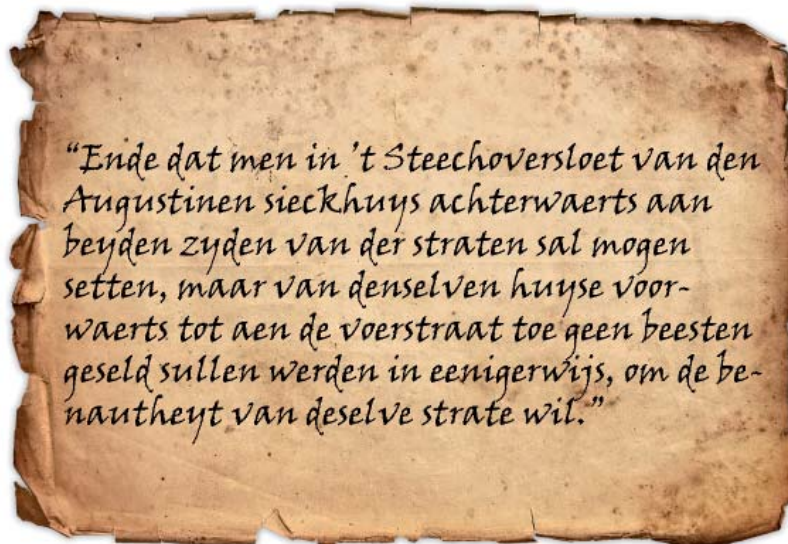
De periode 1572 tot heden

Na de reformatie in 1572 was de Augustijnenkerk de eerste kerk van de stad die voor de Hervormden werd ingeruimd. De Augustijnen ontvluchtten de stad en het kloostercomplex werd in beslag genomen. In de daarop volgende jaren werden de verschillende panden van het complex door anderen in gebruik genomen. Bij de vermeldingen hiervan is het echter niet exact duidelijk om welke panden het gaat. In een ordonnantie uit de 16^e eeuw wordt het volgende vermeld:

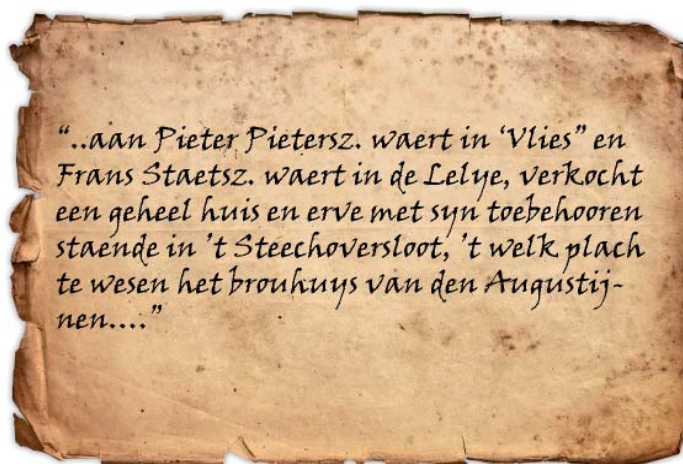
7 Deze ruimte heet nu de Statenzaal.

8 Van Duinen 2010, 68.

9 De kapittelzaal was een ruimte waar de monniken zich verzamelden bij belangrijke bijeenkomsten (het kapittel).

Op basis van deze vermelding zou het ziekenhuis aan het Steegoversloot gelegen hebben, ongeveer in het blok ten noorden van de kerk en ten westen van de kloostergang. Een vermelding uit 1575 geeft ook een aanwijzing over de locatie van het brouwhuis, namelijk:¹⁰

Vermoedelijk wordt hier verwezen naar een huis met perceel aan het Steegoversloot, dat ten noorden van de kloostergang lag.

Omdat het Hofpand ondermeer werd gebruikt voor de ontvangsten van belangrijke gasten, is het complex in de daarop volgende jaren verbouwd (o.a. 1572 en 1586). Van een gesloten kloosterhof werd het een open prinsenhof met drie openbare toegangen vanuit de Voorstraat, Steegoversloot en Hofstraat. De oude 'ganck ten Augustinen' naar de Nieuwstraat werd verbreed tot Hofstraat. Het oostelijke deel van de kloostergang en de aangebouwde wasplaats zijn vermoedelijk in deze periode afgebroken. De noordelijke en westelijke delen werden van een verdieping voorzien.

Het complex wordt sindsdien Prinsenhof genoemd en voor meerdere doeleinden gebruikt. De gebouwen werden onder andere gebruikt als residentie voor de 'Gouverneurs vanden lande' en zijn tussen 1585 en 1587 uitgebreid verbouwd, onder leiding van Adriaan Janszoon van Duynen. De zomerrefter, Hof 11/12, werd de doelzaal van de heelhaaksschutterij. Vermoedelijk is de centrale hof vanaf de afbraak van de kloostergang rond 1586 altijd onbebouwd gebleven. Het was een plein dat een verbinding vormde tussen de Hofstraat, het Steegoversloot en de Voorstraat. Er hebben ten minste vanaf de 19^e eeuw op verschillende plaatsen bomen op het plein gestaan (afb. 4).

¹⁰ Nelemans 1993, resp. pag. 40 en 34.

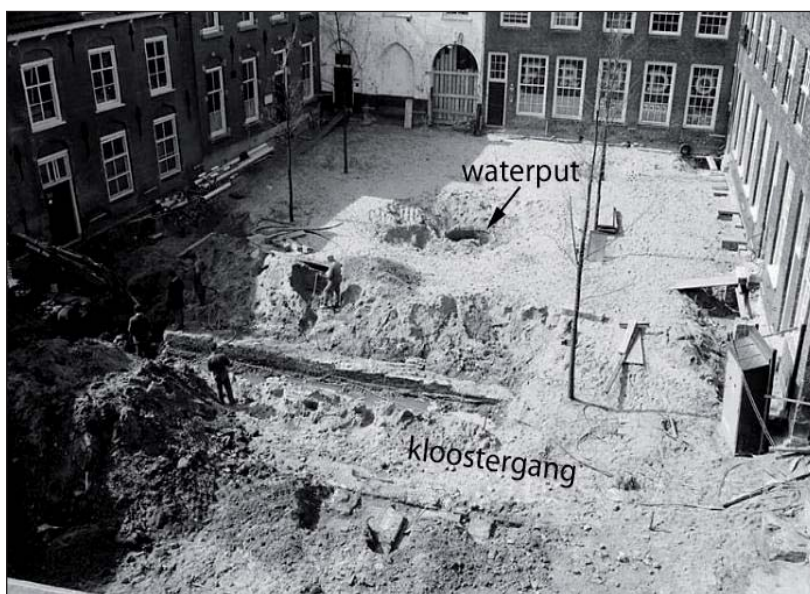

Afb. 4. Het Hof tussen 1890- 1916 met op het plein enkele grote bomen, gezien vanaf de Voorstraatzijde met links de doorgang naar het Steegoversloot (collectie RAD: inventarisnr. 552_401633).

Tussen 1969 en 1972 werden alle gebouwen van het Hof ingrijpend gerestaureerd. De aanleiding hiervan was de viering van de Statenvergadering, die hier 400 jaar geleden plaatshad en het bezoek van koningin Juliana. Tijdens de werkzaamheden werd het kloosterhof deels ontgraven en kwamen op circa 70 cm onder het maaiveld de funderingsresten van de oostzijde van de kloostergang, de wasplaats en de waterput van het klooster van vóór 1512 tevoorschijn.¹¹ Ook de steunberen van de kloostergang van ná 1512 zijn aangetroffen (afb. 5 en 6).

Afb. 5. Werkzaamheden (1972) in het oorspronkelijke kloosterhof, gezien in de richting van de Voorstraat. Hier zijn de funderingen van het oostelijk deel van de kloostergang en de centrale waterput te zien (collectie RAD, inventarisnr. 951_2206).

11 De locaties van deze funderingen zijn destijds waarschijnlijk wel opgetekend (door stadsarchitect Van den Berg), maar de documentatie is niet meer aanwezig. Het is onbekend of de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek deze funderingen destijds ook gezien heeft. Er is geen officieel archeologisch onderzoek uitgevoerd.

Afb. 6. Enkele details van de werkzaamheden in 1972. Links de ontgraving binnen de fundering van het oostelijk deel van de kloosteromgang van vóór 1512. Rechts: Het plein is ontgraven en biedt zicht op de steunberen van de kloosteromgang van ná 1512. Ook is er een stapel (gotische?) natuursteen bouwelementen te zien; vermoedelijk verzameld uit de afbraaklaag van het klooster na de brand in 1512 (collectie RAD, inventarisnr. 951_2232 en 951_2230).

De contouren hiervan zijn bij de restauratie in de nieuwe bestrating aangegeven (afb. 7).

Afb. 7. De huidige situatie van het plein van het Hof. In de bestrating zijn de locaties van de waterput (midden) en de oostelijke kloostergang met wasplaats te zien.

Op basis van foto's van de graafwerkzaamheden uit 1972 kan aangenomen worden dat de bodem op het Hof deels verstoord is. Er is destijds gegraven tot (lokaal) maximaal circa 1,5 m onder het toenmalige maaiveld. Vermoedelijk is er op het plein gegraven tot circa 1 m – mv waarna een nieuw, verlaagd maaiveld is gecreëerd door een nieuwe bestrating. Dit huidige maaiveld ligt circa 50 lager dan in 1972. Vermoedelijk ligt het onverstoorde bodemniveau tussen 50 - 100 cm onder de huidige bestrating (afb. 6).

3.1 Archeologische verwachting

Uit het bureauonderzoek blijkt dat binnen het onderzoeksgebied bewoningssporen uit de Middeleeuwen en/of de Nieuwe Tijd aanwezig zijn. Binnen de te ontgraven diepte bevinden zich waarschijnlijk antropogene ophogingen. Hierin zijn resten van muren en erfsporen van het Augustijnenklooster aanwezig. Deze kunnen dateren uit de laatste fase (1512 – 1572) van het klooster. Het zal voor een deel gaan om de bebouwingsresten die (al) zijn aangetroffen tijdens de ontgraving in 1972. Destijds zijn de resten echter niet (archeologisch) gedocumenteerd. Gezien de relatief ondiepe versterking is geadviseerd om de ontgraving archeologisch te begeleiden.

---

4. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk is het documenteren van bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen geformuleerd:

- 1. Hoe is de bodemopbouw in het onderzoeksgebied? Is het mogelijk onderscheid te maken in verschillende (fases) van ophogingen? Zo ja, wat is de aard, dikte en (relatieve) datering van deze lagen?*
- 2. Wat is de aard, locatie, diepteligging en datering van de aanwezige bewoningssporen?*
- 3. Zijn de bewoningsresten toe te schrijven aan het Augustijnenklooster? Zo ja, wat is hiervan de aard en datering? Zijn er (bouw)resten aanwezig van het klooster van vóór de brand van 1512? Zijn er sporen van de brand aanwezig? Geven bouwresten en vondsten informatie over het gebruik van dit deel van het klooster?*

5. Veldwerk

5.1 Methoden

Het veldonderzoek heeft plaatsgevonden op 21 mei en tussen 2 en 4 september 2014. De graafwerkzaamheden zijn begeleid en in de putten zijn drie grondboringen gezet. Het onderzoek is uitgevoerd conform de richtlijnen van de KNA 3.3. De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht. De werkzaamheden zijn verricht door dhr. M.C. Dorst en dhr. J.A. Nipius.

Er zijn verschillende putten gegraven voor het plaatsen van nieuwe goten en bomen. De twee putten die zijn aangelegd voor de nieuwe goten liepen aan weerszijden, in het verlengde van de Hofstraat, tot aan de doorgang naar het Steegoversloot (afb. 8). Het gaat om de putten 1 en 5 met een breedte van 1 m en een lengte van circa 23 m (afb. 8). De ontgravingsdiepte betrof 80 cm – mv (mv = 1,16 m NAP). De putten 2 en 3 zijn gegraven om een laag boomgranulaat aan te leggen voor de nieuwe bomen. De putten waren ongeveer 5 x 14 m groot en zijn ontgraven tot een diepte tussen 0,8 en 1 m – mv. Put 4 is gegraven om de locatie van de centrale waterput te saneren. De put mat circa 3x4 m en is ontgraven tot circa 1 m – mv.

Afb. 8. De locaties van de putten en grondboringen.

5.2 Onderzoekresultaten

Als eerste zal de bodemopbouw worden besproken, gevolgd door de archeologische sporen en vondsten.

5.2.1 Bodemopbouw

De bodemopbouw is met name bepaald door middel van boringen. In afbeelding 9 zijn deze eenheden weergegeven in de boorraai A – B. Alle boringen zijn doorgezet tot in de natuurlijke ondergrond; het Hollandveen Laagpakket. Hieronder volgt, van onder naar boven, een beschrijving van de zeven bodemeenheden die zijn onderscheiden.

Organisch pakket A

De diepst aangeboorde bodemlaag betreft een pakket mineraalarm tot sterk kleiig veen met wat wortelhout. Hiervan is alleen de top aangeboord. De top van het veen is aanwezig tussen 3,7 en 3,95 m – NAP (B1 en B3). Organisch pakket A betreft het Hollandveen Laagpakket en wordt gerekend tot de Formatie van Nieuwkoop.

Klastisch pakket 1

Op het veen is een dun laagje donkergrijze, sterk humeuze (venige) klei aanwezig. De afzetting heeft een dikte tussen 20 en 5 cm (resp. B1 en B2) en was afwezig in boring 3. De top ligt tussen 3,5 m en 3,85 m – NAP (B1 en B2)). Klastisch pakket 1 is een komkleiafzetting van de Thure(drith) en behoort tot de Formatie van Echteld. De kleilaag zal zijn afgezet in de periode vóór de oudste, middeleeuwse bewoning. De top van klastisch pakket 1 zal ten tijde van de ontginningen in de Middeleeuwen het maaiveldniveau zijn geweest.

Antropogeen pakket A

In alle boringen is op de natuurlijke afzettingen een pakket bruin tot zwarte, sterk humeuze en siltige klei aanwezig. In boring 3 bestaat het pakket voornamelijk uit mest. In het pakket zijn hout, (riet)stro en een fragmentje rood keramiek (mogelijk daktegelfragment) gevonden. In boring 1 is het ten dele gelaagd en bestaat uit afwisselend grijze (schonere) en zwarte lagen. Antropogeen pakket A is een opgebracht grondpakket. De top van het pakket ligt aan de Voorstraatzijde (B1) op 3,95 m – mv (2,1 m – NAP) en loopt in oostelijke richting sterk af tot 4,95 m – mv (3,77 m – NAP). Het gaat mogelijk om ophogingen uit de periode van vóór het klooster en kunnen dateren uit de 11^e eeuw tot circa 1275/1300.

Antropogeen pakket B

Hierop is een (gelaagd) pakket grijze klei aanwezig. Deze is afwisselend siltig tot zandig en bevat mest, stro, houtresten, baksteenpuin, leisteen daktegelfragmenten, mosselschelp en een fragment steengoed 1. Het gaat om grondlagen die zijn opgebracht gedurende de oudere fases van het klooster, tot 1512. De top van het pakket ligt rond 1,45 m – mv (0,4 m NAP). Het heeft een dikte tussen 245 en (ten minste) 340 cm.

Antropogeen pakket C

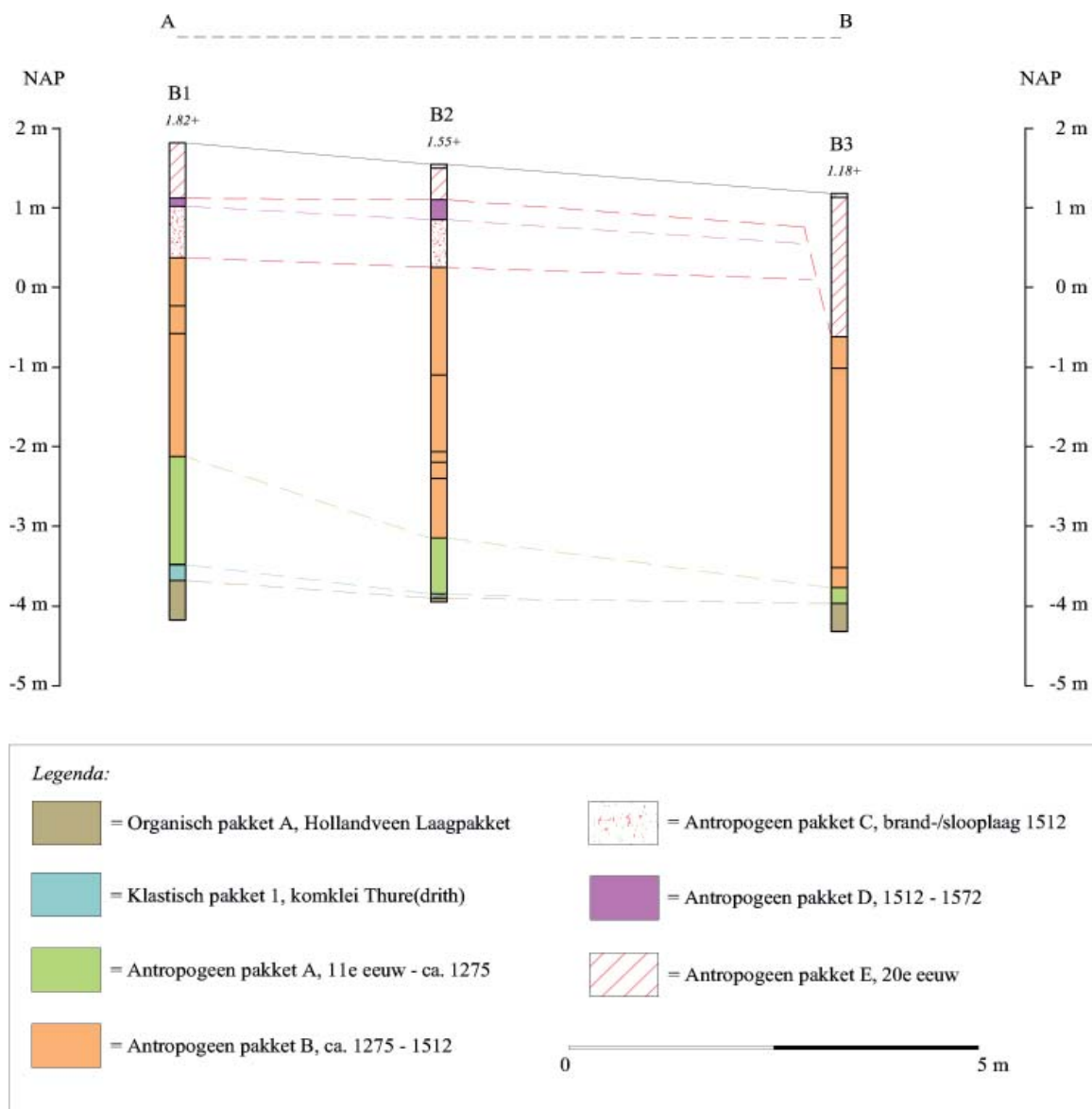
Antropogeen pakket C bestaat uit een laag bouwpuin met zand en klei. Het gaat om baksteenpuin, natuursteen bouwelementen, leisteen daktegels en glas. In het pakket is lokaal veel houtskool aanwezig. Het gaat om een slooplaag die is ontstaan na afbraak van het oude klooster ná de brand van 1512. Het pakket heeft een dikte van ongeveer 60 cm en de top ligt tussen 70 en 80 cm – mv (ca. 1 m NAP).

Antropogeen pakket D

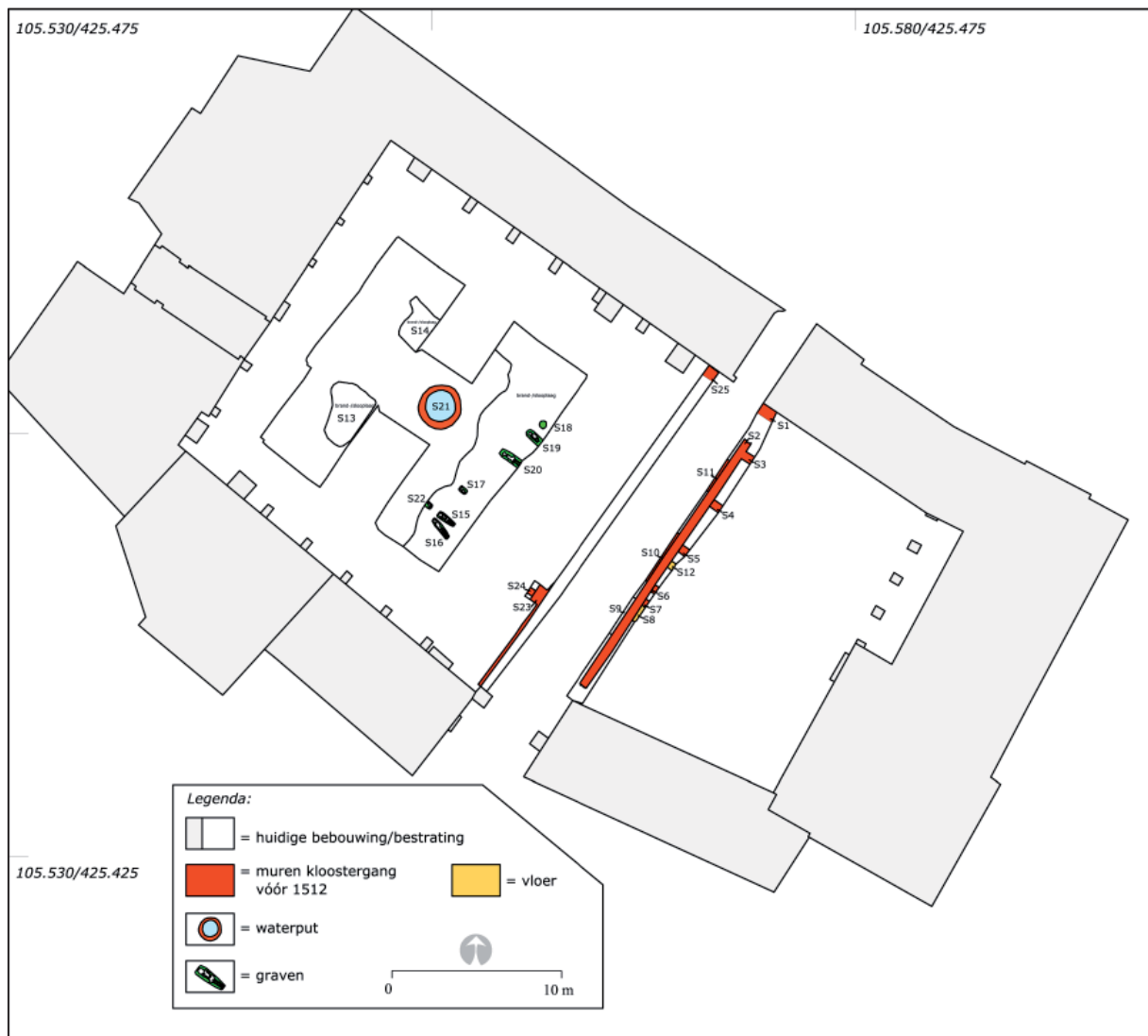
Antropogeen pakket D is een laag (donker)bruin-grijze, zandige klei met fragmenten bouwpuin. De top van het pakket is aanwezig tussen circa 45 en 70 cm – mv. De top van het pakket is in het (recente) verleden vergraven; de oorspronkelijke dikte is dus niet bekend. Het gaat om een kleipakket dat is opgebracht ná de brand en sloop van het oude klooster in 1512. In het nog aanwezige diepste niveau (en de top van de slooplaag) zijn enkele skeletten aangetroffen (zie 5.2.2.). Het gaat om mensen die hier begraven zijn in de periode tussen circa 1512 en 1572.

Antropogeen pakket E

Antropogeen pakket E is een laag scherp zand. Het is een zandbed voor de bestrating van het plein en dateert waarschijnlijk uit 1972 toen het plein voor het laatst op grootschalige wijze is ontgraven en opnieuw bestraat. Het pakket heeft een dikte tussen circa 65 en 40 cm, maar is op locaties waar dieper gegraven is tot circa 180 cm dik. Het gaat hier met name om de locatie van het oostelijk deel van de kloosteromgang (B3).

Afb. 9. Geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw op basis van de boringen. Voor de ligging van de boringen zie afb. 8.

Afb. 10. De locaties van de aangetroffen bebouwingsresten en graven. In het overgrote deel van de putten is het vlak aangelegd in/op de top van de kleilaag die is opgebracht ná de sloop van het klooster in 1512. Op enkele locaties was de onderliggende brand-/slooplaag als een dagzoom aanwezig (o.a. S13 en S14).

5.2.2 Archeologie

Tijdens het onderzoek zijn sporen en vondsten aangetroffen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Het gaat om funderingen van muren, vloeren/bestratingen, de centrale waterput en graven. Alle sporen zijn waarschijnlijk gerelateerd aan het Augustijnenklooster.

Sporen en vondsten van het oude klooster (de Middeleeuwen tot 1512)

Onder de resten van de oudere kloosterfase zijn de funderingen van het oostelijk deel van de kloostergang en de centrale waterput (afb. 11).¹² De put heeft een buitendiameter van bijna 3 m.

¹² Kloosteromgang S2 en S23, rode en roodgele baksteen formaat 27x13x5 cm. Delen gepleisterd en verbrand. Centrale waterput S21, gele baksteen 20x9x5 cm (kan mogelijk post-1512 opgemetseld deel zijn).

Afb. 11. Links: de oostelijke muur van het oostelijk deel van de kloosteromgang met enkele zijmuren. Rechts: de waterput in het midden van het kloosterhof.

De kloostergang was 4 meter breed. Aan de binnenzijde waren op sommige locaties nog resten kalkplamuur aanwezig. Tegen de muren stonden (in koud verband) enkele zware baksteenstructuren van 2 en 3 m breed.¹³ Deze zijn (waarschijnlijk) tijdens de werkzaamheden in 1972 vrijwel geheel vergraven. De aard hiervan is onduidelijk, maar het zou kunnen gaan om bakstenen graftombes, zoals ze ook zijn aangetroffen in het Minderbroederklooster aan de Voorstraat/Visstraat.¹⁴

Ten oosten van de kloostergang zijn, haaks op de omgang, verschillende muren aanwezig. Alleen de muur S3 is in warm verband met de kloostergang S2. De anderen staan koud tegen de omgang of zijn ingezet.¹⁵ Ook waren hier restanten van verhardingen (vloer/bestrating) aanwezig. Het gaat hier zowel om een vloer (S8) uit de oudere kloosterperiode als om bestrating uit de periode ná 1572 (S12).¹⁶

In de kloostergang was ook een restant van de brand-/sloopplaat van 1512 aanwezig, S9 (afb. 12).

13 S10 en S11, geel/rode baksteen formaten 24x11,5x5 cm en 27x13x5 cm.

14 Gemeente Dordrecht projectcode 8201, uitwerking in prep.

15 S4 = ingezet gele baksteen 18x8,5x4 cm, S5, ingezet gele/rode baksteen, wrsch tegenhanger van S4, S6 en S7 = koud rode baksteen 27x13x5 cm.

16 S12 = gele baksteen 16x8x3x3,5 cm, S8 – rode plavuizen ongeglazuurd 20x20x4,5 cm.

Afb. 12. Boven: de oostelijke muur van het oostelijk deel van de kloostergang met aan de binnenzijde de zwarte brand-/sloplaag (S9) en aan de buitenzijde het vloerrestant S8 (rode plavuizen). Onder: enkele natuurstenen delen van een raamkozijn in de brand-/sloplaag.

Hierin zijn verschillende natuurstenen bouwelementen uit de oudere kloosterfase (vóór 1512) gevonden (afb. 12 en 13).¹⁷ Het zijn delen van een (gotisch) raamkozijn gemaakt van kalkzandsteen uit de Gobertange regio in België. Uit de sloplaag in de andere putten zijn ook natuurstenen bouwelementen, fragmenten vensterglas en enkele fragmenten keramiek gevonden (afb. 14).¹⁸

Afb. 13. Delen van een raamkozijn van Gobertange steen uit de brand-/sloplaag in de kloosteromgang van vóór 1512. De terrarode verkleuringen zijn brandsporen.

17 Vondstnr. 1.

18 Vondstnrs. 2, 3 en 11.

Onder de keramiek zijn scherven roodbakend aardewerk met loodglazuur, witbakkend aardewerk met glazuur en steengoed met paarse ijzerengobe. Het is te dateren in de periode 14e – 16e eeuw. Eén van fragmenten (donkerblauw) vensterglas is in een vorm gesneden en maakte waarschijnlijk deel uit van een voorstelling in een glas-in-loodraam.

Afb. 14. Enkele fragmenten witbakkend aardewerk met loodglazuur en spatversiering van paarse, blauwe en groene loodoxide (linksonder) en het fragment gesneden, blauw vensterglas uit de brand-/slooplaag (rechts).

Sporen uit de Nieuwe Tijd

In het kloosterhof zijn zeven graven gevonden.¹⁹ Het gaat om begravingen uit de periode tussen 1512 en 1572. De graven zijn ingegraven vanuit de (oorspronkelijke) top van de kleilaag die op de brand-/slooplaag van 1512 ligt (hfst 5.2.1, antropogeen pakket D). Dit grondpakket volgde oorspronkelijk het noord-zuid aflopende bodempakket. Door graafwerkzaamheden (vermoedelijk tussen 1969 en 1972) is dit grondpakket vergraven waarbij het in het noordelijk deel vrijwel geheel opgeruimd is. Oorspronkelijk waren hier ook begravingen aanwezig; in de top van de brand-/puinlaag zijn enkele losse menselijke bot(fragmenten) gevonden.²⁰

De skeletten lagen in het onderste niveau van de kleilaag en in de top van de slooplaag op een diepte van circa 80 cm – mv (ca. 0,75 m NAP). Sommige skeletten waren ten dele verstoord door (recente) graafwerkzaamheden en boomwortels. De conservering was, ook gezien de relatief zandige en puinhoudende laag waarin ze aanwezig waren, nog vrij goed. Alle individuen waren haaks op de Voorstraat, noordwest-zuidoost georiënteerd begraven. Er zijn geen kistrestanten waargenomen. Wel enkele spijkers, maar het is onduidelijk of deze afkomstig zijn van eventuele grafkisten. Er zijn zes graven onderzocht en de botten gelicht. Van graf S22 lagen alleen de voetbotten op vlakniveau. Aangezien de rest onder het verstoringniveau lag, is dit individu in-situ bewaard gebleven. De zes nader onderzochte skeletten worden hieronder per individu besproken.

Graf S15 (vondstnr. 9)

Dit betreft het graf van een kind in de leeftijd tussen circa 5 en 8 jaar (afb. 16).²¹ De skeletdelen lagen (nog) vrij strak gearticuleerd bij/aan elkaar. Er was dus waarschijnlijk weinig ruimte in het graf. Er zijn geen resten van een kist gevonden. Dit individu was mogelijk in een strak omwonden doodslaken begraven in een (krappe) grafkuil (afb. 15).

19 Spoorrs. 15 – 20, 22.

20 Deze zijn niet verzameld.

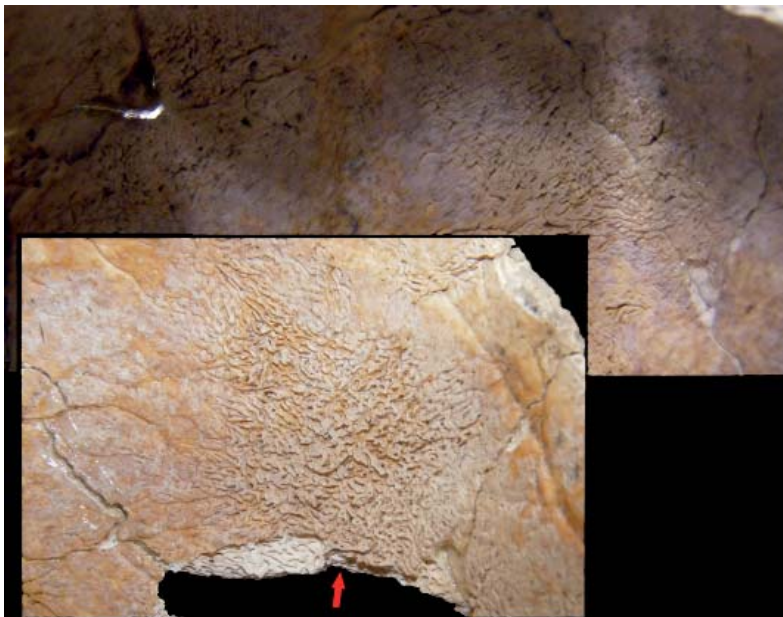
21 Op basis van wisselend melkgebit. Doorkomende eerste snijtand zichtbaar in onderkaak. Daarnaast enkele (niet doorgekomen) losse snijtanden van het volwassen gebit in het graf.

Aan de binnenzijde van de schedel zijn zowel aan de voorzijde als de achterzijde aanwijzingen voor nieuwe botaanmaak (afb. 17). Dit kan een pathologische variant zijn, maar komt ook voor als een ontstekingsreactie en zou onder andere kunnen wijzen op een hersenvliesontsteking (meningitis).²² In het gebit is in lichte mate cariës aanwezig.

Afb. 16. Het vooraanzicht en de zijaanzichten van de schedel van het individu in graf S15.

Afb. 17. Nieuwe botaanmaak aan de binnenzijde van de schedel van het individu in graf S15 (achtergrond = in voorzijde schedel en voorgrond = in achterzijde schedel).

Afb. 15. Het skelet van een kind in graf S15. Schaallat = 1 m.

22 Roberts & Manchester 2005, 178. Pers. communicatie dhr. S. Baetsen.

Graf S16 (vondstnr. 10)

Graf S16 was van een jongvolwassen persoon van rond de 20 jaar (afb. 19).²³ Net als in graf S15 lagen de skeletdelen strak gearticuleerd bij/aan elkaar (afb. 18). Ook hier zijn geen resten van een kist waargenomen en is er mogelijk sprake van een begraafing in een strak omwonden doodslaken in een (krappe) grafkuil (afb. 18). Mogelijk gaat het om een jonge vrouw.²⁴ Ook hier was sprake van een lichte botaangroei aan de binnenzijde van de schedel en is er sprake van cariës (afb. 20).

Afb. 19. Het vooraanzicht en de zijaanzichten van de schedel van het individu in graf S16.

Afb. 20. Cariës in de linker tweede premolaar van het individu in graf S16.

Afb. 18. Het skelet van een jongvolwassene in graf S16. Schaallat = 1 m.

23 Gebaseerd op het niet (geheel) gefuseerd zijn van de epifysen van de lange beenderen en het door-
komen van derde (verstands-) kiezen in de onderkaak.

24 Gebaseerd op schedelkenmerken (geen sterke wenkbrauwboog en smalle, kleine *mastoid process*)
en de *sciatic notch*. Hierbij moet opgemerkt worden dat de veronderstelde leeftijd van rond de 20
mogelijk nog te jong is om op deze kenmerken een goede sexe-determinatie te kunnen doen.

Graf S17 (vondstnr. 8)

S17 was het verstoorde graf van een kind dat jonger was dan circa 3 jaar. Van het skelet waren alleen enkele ribben, wervelfragmenten en delen van de schedel nog bewaard gebleven.

Graf S18 (vondstnr. 5)

S18 was het zwaar verrommelde graf van een volwassen individu. Van het skelet zijn enkele (gefragmenteerde) lange beenderen en ribben bewaard gebleven.

Graf S19 (vondstnr. 6)

Ook het graf S19 was verrommeld door (sub)recente graafactiviteiten. Het gaat om een volwassen individu, mogelijk een vrouw (afb. 21).²⁵

Op de tanden in de bovenkaak is in lichte mate hypoplasia²⁶ aanwezig en van de 1^e kies in de rechter bovenkaak was alleen nog een weggerot stompje aanwezig (afb. 22).

Afb. 21. Het skelet van een volwassen individu in graf S19. Schaallat = 50 cm.

Afb. 22. Het fragment van de bovenkaak van het individu in graf S19 met links aangegeven het restant van de rechter eerste kies.

-
- 25 Leeftijd op basis van gefuseerde epifysen van enkele lange beenderen en een volledig (volwassen) gebit met enige slijtage (3^e kies rechtsboven is afwezig). Sexe-determinatie op basis van de *sciatic notch*.
- 26 In de tanden is dit herkenbaar als een soort "ringen" en het zijn aanwijzingen voor groeistoornissen in de kinderleeftijd die veroorzaakt kunnen zijn door ondervoeding, gebrek aan bepaalde noodzakelijke voedingsstoffen of kinderziektes.

Graf S20 (vondstnr. 7)

Het graf S20 was deels verstoord door boomwortels (afb.23). Het gaat om een volwassen individu die op hoge leeftijd is overleden (afb. 24). Waarschijnlijk gaat het om een vrouw.²⁷ Alle tanden en kiezen in de onderkaak waren afwezig en al bij leven uitgevallen. De gaten van de verdwenen tanden en kiezen waren dichtgegroeid met uitzondering van de linker 2^e snijtand of hoektand. De oogkassen stonden mogelijk niet symmetrisch ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de centrale schedelnaad (sagittal suture).

Op verschillende botdelen is sprake van extra botgroei (osteofyten) die veroorzaakt kunnen zijn als reactie op zware arbeid en ontstekingen, maar in dit geval waarschijnlijk ook te wijten aan (hoge) ouderdom (artrose).²⁸

Extra botaangroei is waarneembaar op het aanhechtingspunt van de grote spieren (linea aspera) van beide bovenbeenderen (femurs) (afb. 25). Dit is mogelijk gerelateerd aan stress door zware (of repetitieve) arbeid. Osteofyten die veroorzaakt worden door artrose zijn aanwezig op verschillende, met name de grotere/onderste, wervels (afb. 26). Ook op enkele rechter bekkenbotten is sprake van extra botaangroei. Het gaat om de kom van het heupbot en de kop van de femur (afb. 27).

Afb. 23. Het skelet van het (waarschijnlijk bejaarde) individu in graf S20. Schaallat = 1 m. De botten van de onderbenen liggen (nog bedekt) in de putwand onder.

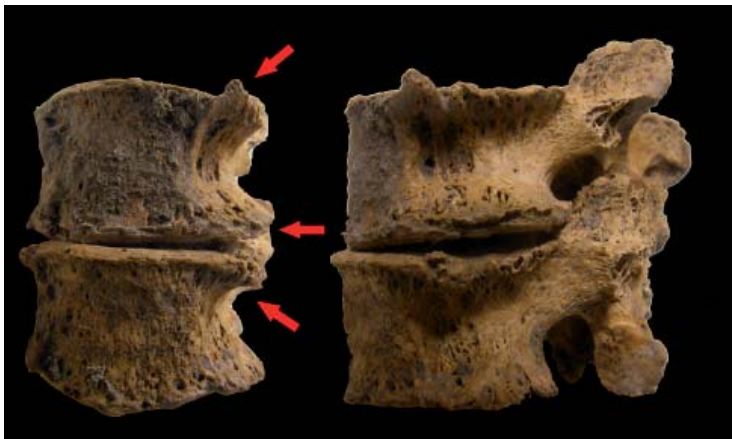

Afb. 24. Het vooraanzicht en de zijaanzichten van de schedel van het individu in graf S20.

27 Leeftijd op basis van afwezigheid tanden, sterke slijtage gewrichten met botaangroei op diverse plekken. Sexe-determinatie op basis van schedel (afwezigheid wenkbrauwboog en een smalle, kleine *mastoid process*) en de heupbotten (*sciatic notch*).

28 Roberts & Manchester 2005, hfst 6.

Afb. 25. Extra botaangroei over de gehele linea aspera van beide femurs van het individu in graf S20.

Afb. 26. Extra botaangroei langs de uiteinden van verschillende wervels van het individu in graf S20. Op sommige punten is sprake van bijna-vergroeide delen.

Afb. 27. Waarschijnlijk artrosegerelateerde botaangroei in de kom van het rechter heupbot en op de kop van de rechter femur.

Graf S22

Van dit graf zijn alleen de voetbotten van één van de voeten waargenomen. De rest van het skelet is onverstoord en ligt dieper dan de verstoringsdiepte van deze graafwerkzaamheden. De aangetroffen botten zijn gefotografeerd en op een iets dieper niveau op dezelfde locatie weer begraven. Het gaat om een volwassen individu.

6. Conclusies

Op 21 mei en 2 en 4 september 2014 zijn in het Hofcomplex te Dordrecht graafwerkzaamheden uitgevoerd. De aanleg van putten voor goten en bomen op het centrale, onbebouwde Hof(plein) zijn archeologisch begeleid. Daarnaast zijn enkele boringen gezet om de diepere bodemlagen te onderzoeken. Ten aanzien van de geformuleerde vraagstellingen kan het volgende worden geconcludeerd:

1. Hoe is de bodemopbouw in het onderzoeksgebied? Is het mogelijk onderscheid te maken in verschillende (fases) van ophogingen? Zo ja, wat is de aard, dikte en (relatieve) datering van deze lagen?

De diepst aangeboorde grondlagen zijn natuurlijke afzettingen; het veenpakket van het Hollandveen Laagpakket met daarop een dunne laag komklei van de Thure(drith). Hierop zijn menselijke ophogingspakketten aanwezig. Het oudste pakket dateert mogelijk uit de periode van vóór het klooster, tussen circa begin 11^e eeuw tot 1275. Het gaat om afzettingen van de pre-stedelijke nederzetting die toen op de zuidelijke oeverwal van de Thuire(drith) aanwezig was. De top van het pakket loopt, gezien vanaf de Voorstraat in oostelijke richting sterk af. Hierop is een tweede pakket menselijke ophogingen aanwezig. Het zal deels gaan om verschillende fases van ophogingen binnen het kloosterhof van vóór 1512. Vermoedelijk is dit terrein al in de Middeleeuwen als begraafplaats gebruikt en zijn er in dit hele pakket op verschillende niveaus graven aanwezig. Vanaf circa 70 á 80 cm – mv is een 60 cm dik pakket verbrand bouwpuin en houtskool aanwezig. Dit is de brand- en slooplaag van het oude klooster van voor de brand in 1512. Hierin zijn onder andere middeleeuwse natuurstenen bouwelementen en glas van het klooster aanwezig. Op de slooplaag is een pakket klei opgebracht waarin graven aanwezig zijn. De top van het pakket is sterk verstoord door graafwerkzaamheden uit waarschijnlijk de periode 1969 en 1972. Deze verstoringen reiken over het grootste deel van het Hof tot circa 70 á 80 cm – mv. Binnen de oostelijke kloosteromgang was de bodem tot ca. 180 cm verstoord.

2. en 3. Wat is de aard, locatie, diepteligging en datering van de aanwezige bewoningssporen? Zijn de bewoningsresten toe te schrijven aan het Augustijnenklooster? Zo ja, wat is hiervan de aard en datering? Zijn er (bouw)resten aanwezig van het klooster van vóór de brand van 1512? Zijn er sporen van de brand aanwezig? Geven bouwresten en vondsten informatie over het gebruik van dit deel van het klooster?

Tijdens het onderzoek zijn opnieuw de funderingen aangetroffen van de oostelijke kloosteromgang van het klooster uit de periode van vóór 1512. Binnen het kloosterhof is de muur van de vermoedelijke wasplaats gezien. Aan de buitenzijde van de kloosteromgang waren verschillende muren aanwezig. Deze stonden haaks op de buitenmuur van de oostelijke kloosteromgang. Het gaat zowel om een muur uit dezelfde (middeleeuwse) bouwfase, als om muren uit latere perioden (tot de sloop van de kloosteromgang in 1586). Binnen de kloosteromgang zijn ook bakstenen bouwresten waargenomen. Mogelijk gaat het hier om bakstenen grafkelders. In de brand-/slooplaag in de kloosteromgang zijn verschillende gotische natuurstenen raamdelen gevonden. Binnen het kloosterhof zijn zeven graven aangetroffen. Deze dateren uit de periode tussen de brand in 1512 en de Reformatie in 1572. Hieronder zijn twee kinderen, één jongvolwassene, twee volwassenen en een oudere/senior. Waar het geslacht eventueel bepaald kon worden, betreft het vermoedelijk vrouwen (drie individuen). Het zal gaan om stedelingen die in de Augustijnenkerk ter kerke gingen en graag bij de Augustijnen begraven wilden worden. Hiermee is duidelijk geworden dat het kloosterhof in ieder geval in de periode tussen 1512 en 1572 (nog) in gebruik was als kerkhof.

Afsluitend

Alle bebouwingsresten en graven die bij de graafwerkzaamheden verstoord zouden worden, zijn voorafgaand gedocumenteerd en waar nodig verzameld. Vondsten en skeletten zijn opgeslagen in het Stadsdepot van de gemeente Dordrecht. Voor vragen over de bevindingen en conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met dhr. M.C. Dorst, senior archeoloog, afdeling Ruimtelijke Realisatie van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4904.

Literatuur

Berg, W. van de, 1971: Restauratie van het Hof. In: Jaarverslag Vereniging Oud-Dordrecht.

Dorst, M.C., 2014: Achter-huizen. Van der Kooghplaats 1, gemeente Dordrecht. Een archeologische begeleiding en een booronderzoek. Dordrecht Ondergronds 55. Sector Stadsontwikkeling, afdeling Ruimtelijke Realisatie/archeologie, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2013: Bidden boven water, een verborgen kloosterkelder herontdekt. Archeologische begeleiding Hof 10. Dordrecht Ondergronds 31. Sector Stadsontwikkeling, afdeling Ruimtelijke Realisatie/archeologie, gemeente Dordrecht.

Duinen, H.A. van, 2010: Een augustijnenklooster van aanzien. Conventus sancti augustini dordracensis 1275-1572. In: Jaarboek 2010, Historische Vereniging Oud-Dordrecht.

Engelenhoven, A. van, 2000: 'De vele gezichten van het Hof in Dordrecht', Deel 1, 'Van Augustijnenklooster tot Prinsenhof, 1283-1600'. In: Dordtse Huizen, Aflevering 07, december 2000.

Herwaarden, J., de Boer, D., van Kan, F. en G. Verhoeven, 1996: Geschiedenis van Dordrecht tot 1572. Gemeentearchief Dordrecht.

Mays, S., 1998: The archaeology of human bones. Routledge, London and New York.

Nelemans, A., 1993: De Augustijnenkerk van Dordrecht, Dordrecht.

Roberts, C. & K. Manchester, 2005: The Archaeology of Disease. Cornell University Press, Ithaca, New York. Third edition.

Begrippen en afkortingen

antropogeen Bergsche Veld	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geer- truidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
detritus Formatie van Echteld Formatie van Nieuwkoop Formatie van Naaldwijk Grote Waard	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren. Afzettingen vanuit rivier Veenpakket (Hollandveen Laagpakket) Afzettingen vanuit zee De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13 ^e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegen- woordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator inversierug	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middel- eeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oor- spronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversie- ruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei-en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdrook, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart
ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlage 1: boorbeschrijvingen

<i>Boornr.</i>	<i>laagrens (cm - mv)</i>	<i>aard</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
1	0	antrop	grijs	zand					recent bouwzand		
	70	antrop	duy	klei	zand 2			puintje 1	ophoging post-1512		
	80	antrop	du	klei/zand				puin 3	sloop-brandlaag 1512		
	145	antrop	ly	klei	zand 1			puin 1	ophoging		
	205	antrop	dy	klei	zand 1			baksteenpuintje, mosselschelp, houtresten	ophoging		
	240	antrop	y	klei	zand 1			puin 2, houtlaagje	ophoging (kerkhof? Hout=kist?)		
	395	antrop	zw	klei	silt 3			venige resten, hout, stro, baktegelfragm met loodglazuur, leembrokje	ophoging, pre-klooster?		
	530	geleidelijk	zw	klei	silt 3			veenbrokje, riet	natuurlijk, komklei (?)		gelaagd
	550	geleidelijk	u	veen	klei 1			wortelhout 1	HV-pakket		
	605	einde boring									

Boornr.	laaggrens (cm - mv)	aard bovengrens	kleur	grondsoort	bijmenging	bijmengsel	bijmenging overig	inhoud	lithogen. Interpret.	Formatie	Opmerkin g
2	0		u	klinker					verharding		
	5		y	zand					recent bouwzand		
	40	antrop	luy	klei	zand 1			puin 1, houtskool	post-1512 kleilaag		
	70	antrop	duz	klei	zand 3			puin 3, houtskool 3	sloop-brandlaag 1512		
	130	antrop	dy	klei	zand 2			puin 1	ophoging		
	265	antrop	lyu	klei	zand 3			mortelrest, veenbrokje	ophoging		
	362	antrop	lyu	klei	silt 4			humus 2	ophoging		
	375	antrop	gr	mest				leiste n	ophoging, pre- Klooster?		
	395	antrop	luy	klei	zand 1			leiste n, baksteen, hout, mest	ophoging, pre- Klooster?		gelaagd
	470	antrop	u	Klei	silt 4			humus 1, hout	natuurlijk, konklei		komgebied
	450	geleidelijk	u	veen	Klei 3				HV-pakket		komgebied
	545	geleidelijk	u	veen				kleilagen	HV-pakket		komgebied
	550	einde boring			mineraalarm						

<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogeen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
<i>Boornr.</i> 3	<i>laaggrens (cm - mv)</i> 0	<i>aard bovengrens</i> aard bovengrens	<i>kleur</i> y	<i>grondsoort</i> zand	<i>bijmenging</i> bijmenging	<i>bijmengsel</i> bijmengsel	<i>bijmenging overig</i> overig	<i>inhoud</i> inhoud	<i>lithogeen. Interpret.</i> lithogeen. Interpret. recent bouwzand	<i>Formatie</i> Formatie	<i>Opmerking</i> Opmerking
	180	antrop	y	klei	zand 2			puin 1	ophoging		
	220	antrop	y	klei	zand 3			puintjes, hout, mosselschelp, leisteen, veenbrok	ophoging		
	470	antrop	y	klei	silt 4			veenbrok, baksteenpuintje	ophoging		
	495	antrop	u	mest					ophoging		
	515	abrupt	u	veen	mineraalarm			wortelhout	HV-pakket		
	550	einde boring									